
Ithakán át, útban szumátra felé

(Jegyzetek Miloš Crnjanski költészetéről)

BORI IMRE

1.

A modern szerb irodalomban kivételes helye van Miloš Crnjanski költészetének: az *Ithaka lírája* című 1919-es kötetle, még inkább pedig azok a versek, amelyek a húszas évek első felében születtek, a parnasszizmus béklyóitól szabadították meg a szárnyalni, új életérzések elé sietni akaró költészetet.

A destrukció és a bel canto érkezett meg vele, s akkor szólt, amikor a világháborút követő győzelmi mámor a legmagasabbra csapott, s amikor a destrukció nem volt kívánatos az éppen megalakult, új ország uralkodó osztálya szemében. Megfejteti Crnjanski költészetének a titkát, felfedni azokat az indulatokat, amelyek az életérzések feldajkálta destrukciót megszólaltatták, s megmagyarázni verseinek bel cantóját az utóbbi évtizedekben többen is vállalkoztak, annál is inkább, mert Crnjanski költői jelenségét pusztán a szerb költészet hagyományainak összefüggésében éppen úgy nem lehet megmagyarázni, mint ahogy a francia dadaista-szürrealista vonatkozások sem elégítik ki maradék nélkül a kritikai szellemet. Úgy tetszhet tehát, hogy az *Ithaka* lírájának könyve, valamint a *Szumátra* és a *Stražilovo* című Crnjanski-versek lényeges mozzanataikkal ellenállnak a vizsgálódásoknak, ennek pedig a körjük fonódó legenda lesz a következménye, amit az ötvenes évek elején, amikor a szerb költészet ismét a lírai lehetőségek új útjait kereste, csak növelt, eltakarva az érzékeny költői egyéniség valódi arányait. Többek között azzal is, ahogy az *Ithaka* lírájának irodalomtörténeti szerepe és jelentősége belejátszik modern versitéletünk megállapításaiba.

Egy, a Crnjanski líráján is épült, több mint ötven esztendeje szüntelenül alakuló, nyelvet teremtő és kiegészítő, kiürítő folyamat adott pillanatában kell ugyanis visszapillantnunk a kezdetek korára, és azzal a

friss élményeket kapó igézzel kellene olvasni az *Ithaka* lírája eredeti, 1919-es kiadását, amellyel az egykori olvasó megtehetette, aki éppen Crnjanski lírájában fedezhette fel az „újnak” az üzenetét, s érzékelhette, hogy ezzel a kötettel a szerb költészet az érzések érintetlen, szűz földjeire lépett, melynek belsőbb területeit majd a szerb szürrealizmus cserkészzi be, Crnjanski kezébe is kapaszkodva, aki a Fruška Gorában látja meg a tündérbertet, és a messziség ködöbe veszően asszociál az Ural hófödte bérceire és Szumátra boldogság-paradicsomára, az elérhetetlenség, a be nem teljesülés fájdalmasan édes melódiáit szólaltatva meg.

Szürkébb manapság a Crnjanski-líra képe, mint volt még az ötvenes évek elején, amikor az akkor magát ugyancsak modernnek tartó fiatal költészet az új szenzibilitás igézzetében fellépett. De nem érdektelen, s mi több, arra irányítja figyelmünket, mi ennek a költészetnek tartós értéke: életérzésére, költészetének összetevő elemeire, amelyek között még az oly sokat emlegetett *bel canto* is másodrangú kérdéssé válik, azzal a ténnyel együtt, hogy Crnjanski költői pillanata valóban csak egyetlenegy, pár esztendeig tartó villanás volt, hogy azután alakot váltson, s az *Örökös vándorlás* lapjain, különösen az elmúlt évtizedben megírt folytatásban, az öregkor legérettebb gordonkahangjait jegyezze le — ifjúkori lírájával szinte egyenrangú módon.

2.

Crnjanski lírája a hazatérés, a csalódottság motívumait világgá kiáltó, majd az otthontól messzire futni vágyó, de már csak a képzelet számára nyílt résen való kitörés lehetőségét kidaloló életérzést hozta a szerb költésztbe. S ma már nehéz eldönteni, ennek az életérzésnek a „tartalma” vagy pedig „idegensége”, a szerb költői tradíciókba alig kapcsolható és kapcsolódó jellege volt-e a „forradalmibb”. Kitészik ez abból az akár felszint érintő összehasonlításból is, amelyet az Ivo Andrićyal és Miroslav Krležával megfuttatható párhuzamok kínálnak. Andrić jellegzetes „világfájdalmas” prózaversei, amelyek az osztrák internáltság „fáj-vérágai”, az „eksztázisig emelkedett fájdalom” kifejeződései. Krleža destrukciója, amely a háborúellenességet a társadalmi elégedetlenség és forradalom gondolatáig hevíti, rokon ugyan a Crnjanskiéval — ihlete hátterét tekintve, de már a megszenvedett tartalmak vonatkozásaiban (és a kifejezés formai jegyei tekintetében is) inkább az eltérések a szembeötlőbbek, és az írói individualizmus a tünetőbb. Kétségtelen, hogy Crnjanski ebből a szempontból sajátos és senkihez sem hasonlítható jelensége a szerb költészetnek, csupán Dušan Vasiljev költészetével rokon némiképpen, akivel az élmények közös szálai kapcsolják össze.

Az „Ithaka-képzet” értelmezése, tartalmainak kibontása kínálja a legtermékenyebb szempontokat, s ebben kell keresnünk Crnjanski költészetének erősen individuális, rokontalan jellegének a kulcsát is. Sokan megélték és megírták ugyan a világháború élményét, de szinte senki sem érkezett a maga „Ithakájába” olyan tehertételekkel, amelyekkel Crnjanski a világháború végén a frontokról, az osztrák—magyar hadsereg katonájaként, a győztes Szerbiából immár Jugoszláviává lett új hazába. A magyar olvasó ezt az életérzésbeli és élethelyzetbeli képletet

nem ismerheti, de nem ismerte a szerb irodalom sem, hiszen a korszak legnagyobb költője, aki a háborúról szólhatott volna, Dis, a háború áldozataként süllyedt vízi sírjába. S ha énekelte volna, egy igazságos háború képzetében és igézetében teszi, mint ahogy énekelte a másik oldalon Ady Endre, az idegen érdekért vágóhídra küldött ember-milliókat sivatva. De nem sok információt kínál e téren Gyóni Géza vagy Bányai Kornél költészete sem, kik pedig ember-közelből látták a „Háborút”. Crnjanski lírája valójában csalódás-líra: a hazaérkezett és csalódott emberé, aki lényegében ugyanazt találta itthon, ami a háborús esztendőknél kísért frontokon és a hátszágban, s nem tud hinni azokban a mítoszokban, amelyek körülveszik. Egyetlen, közelebről sem hasonló, de mégis rokon jelenség a Móricz Zsigmond „szegény emberének” érzésbeli gesztusa azzal, amely Crnjanski lírájában felrajzolódik — áttételesen, a háborús konkrétumoktól mentesen, valóban már „rcmegéssé” pároltan. Már nem magyarországi szerb költőként, de még annak minden életérzésbeli konzekvenciájával szól tehát, akinek világháborús küzdelme valóban sajátos módon „megharcolt harc” volt.

Crnjanski ezzel robbant a szerb költészetbe, idegeiben pedig az Ady-versekkel, amelyek *A halottak élén* című kötetében olvashatók — a magárvonatköztatottság átképző erejével egyetemben. Hiszen ő is keserű verseket írt, a maga jellegzetes ízeit is belekeverve ebbe a keserűbe. Nem véletlen, hogy nevezetes „kommentárjaiban” nem tud verseiről beszélni, hanem háborús önéletrajzának fragmentumait írja. Ebből az életből szálltak fel költészetének verses formát kapott érzései és képzet-körei.

3.

A Crnjanski-versek előterében azonban nem az „ember”, hanem a költői magatartás kérdései vannak. Ithaka és költői képzet, s ide érkezik a versek lírai hőse tragikus fájdalmak, érzelmi ellentmondások mezében. Költői hős-felfogásának van tehát elsődlegesen is a szerb költői hagyományokban alig ismert variánsa, hiszen némileg csak Veljko Petrović hazafias költészetében leljük nyomát — a közös forrás, Ady Endre versvilága, tükrében. Csakhogy Veljko Petrović a „szerb föld” ugar-képzetét dalolja ki, „gyűlöl és szeret” egyszerre, mint „magyar” versek a költői világfájdalom egyik megjelenési formája is. lencszázas évek Ady-verseiből kölcsönzi a vonásokat, tehát abból a költészetből is, amelyet a kortársak „dekadensnek” éreztek, melyben a „magyar” versek a költői világfájdalom egyik megjelenési formája is. Ugyanezek a forrásai Crnjanskiénak is, csak hogy a körülbelül egy évtized, amely kettenjüket elválasztja, a háborút és Ady háborús verseit is magában foglalja. Itt kell tehát annak is magyarázatát keresnünk, hogy Petrović verseinek csak „költője” van, de lírai hőse nincs, míg Crnjanskiénál ez játssza a legnagyobb szerepet, s ezért találhatott nem konkrét, hanem „örök” emberi, mitológiai jelentést hordozó földrajzi meghatározást Ithakában. Ez nem a boldogság hona, nem Árkádia, hanem a világcsavargásból megtértek hazája, mely gazdája erős kezére vár. Nem jelkép tehát, mint a „Hortobágy” például, hanem képzet, Crnjanski

lírai hősenek tudatában a negatív ígéretföldje, ahova megérkezve, egy átok-földdé változott kép dereng fel.

Különös, „crnjanskias” ebben a körben, hogy a tragikus lírai hős születését nem látjuk, mert e hősnak nincs története, alakulási görbéje. Csak Ithaka „van”, s a „hős” van, mint majd később a Stražilovo „lesz”, s a fiatal-öreg „hős” lesz, ki „ezüst tegezzel” kószál a szelíd álm-rengetegben. S nem is lehet története: alapjában véve készen kapott hőstípussal állunk szemben, amely azonban Crnjanski verseiben egyedivé vált. Nem véletlenül. Hiszen Ady lírai hőse a Párizsból érkezettnek az alteregója, ki a világ viszonylatában a tagadás és az igenlés dialektikájával kezd gondolkodni, Crnjanskié, míg az ember az álmai földjére, Párizsba készül, már Szumátra és Stražilovo imaginációjának a delejét érzi. Az egyik a békeidők gyermeke, a másik a háború fia. „Megfáradottságuk” is különbözik tehát egymástól. „Vérrokonságuk” azonban kétségtelen.

Crnjanski hőse úgy viselkedik és úgy érez, mint az Ady—Léda nászában megálmódott fiú, akiről az *Új versek* első Léda-zsoltára dalolt:

Kit napvirág és napsugár
Új ígére, új dalra termett.
Áldott legyen, ki eljövend,
Az idegen, nagyálmú Gyermekek,
Kit küldtek régi bánatok.

(A mi gyermekünk)

Az Ithaka-versek hőse is az „új dalok—régibánatok” ellentéteiről beszél:

hadd daloljak kicsit szent,
kicsit új dalokat.

A sorsom nagyon régi,
s a verseim kicsit újak...

(Prológus)

S hogy nem erőltetett a párhuzamunk, hanem Crnjanski verseiben is jelenlevő intim hős-képzet valódi háttéréről van szó, bizonyítja Crnjanski 1919-es Ady-cikkje is, amelyben éppen a fentebbi sorokat idézi a maga fordításában („Naše dete što je tuđe, Rodeno za novu reč i pesmu, ... što će doći... Što ga šalju stare tuđe.”). Ez a boldognak álmódott gyermek háborúban járt, hirdeti a Crnjanski-vers, s a „déli verő” sem a Gangesz partja immár. A mindent megélt, elherdált fiatal-ság hangját szólaltatja meg:

En láttam Tróját, és láttam mindent.
Tengert és partot, hol lólusz ég.
Es hazatértem, sápadtan, egymagam...

Ez a megöregedett, az élethelyzet következtében koravén ifjúság a maga „vagy”-jait is másképpen teszi fel, mert nem kérdezhet úgy, ahogy Ady löprengett a „fölszállott a páva” gondolattartalmait felett:

De: vagy megváltozik mifelénk is az élet,
és a lelkünk egy fokkal feljebb léphet,
fel, csillagos magasába az égnek,
vagy minket is, verset, Ithakát, minden szent görcsöt,
vigyen az ördög.

(Prológus)

Ennek a költészeti helyzetnek, s az ebben születő lírai hősnek a paradoxona azonban ugyancsak tanulságokkal terhes. Crnjanski 1919-ben egy lépéssel előbb van ugyan, mint Ady Endre volt a háborúban, de egy lépéssel mögötte is. A „meg nem változott élet”-látványnak az Ithaka-képzetbe való torkolása kérdése kellő módon dokumentálhatja a pontot, ahol Crnjanski versvilágának koordináta-rendszere készült.

4.

A Trója-látás, a pokoljárás a költői hős felmentettség-érzésének a záloga. Ahogy Ady Nietzschétől tanulta a mindenhez való jog filozófiáját, Crnjanski az erre a bölcsesetre épült költészet jelentéstartalmainak átértelmezésével alakítja ki a maga gondolat- és motívumrendszerét. A mindenhez való jog költői konzekvenciái ugyanis időközben megváltoztak: a háború a mindent szabad lehetőségeit csillantotta meg, az élet természetes rendjét helyezte törvényen kívül, hogy a háború egy Crnjanski-hős értelmezésében a minden alóli felmentettség gondolatába torkolljon. Ez lesz az a szempont, amely az *Ithaka lírája* verseiben szerzi meg érvényességét s költői többletét is. S hogy hol tart Crnjanski, jól mérhető a „lennék valakié” és a „nem vagyok senkié” gondolatának fesztváolságán, ahogy azt az Üdvözet (Pozdrav) című Crnjanski-vers újabb kiadásában elhagyott utolsó verszaka meghirdeti, azzal is, hogy a „boldogság és a fájdalom törvényén kívülinek” mutatja a költőt, belevakultan az élet-látványba, megsiketülten az élet háborús ágyúinak szavától.

Ez az új, háborús évek nyomán született tagadás-gondolat, mint elődje is volt, kétarcú: egy értékrend tagadásával párhuzamosan egy negatív-nak a hirdetését is szükségessé teszi. Crnjanski lírája is kéthangú tehát, igenjeinek és nemjeinek egységét hordozza. Az egyik hang kétségtelenül a bánatos emberé, az elégikus lírai hősé:

Ó, csak a bús ember tiszta,
szabad, gyöngéd és kedves...

(X. úrnőnek)

Mert éppen a bánat az, miként a Prológus meghirdeti, amely „mindentől felment”, még ha e bánatnak az életérzésben inkább sejtelmei vannak, mint konkrétumai a versek egy körében, melynek középpontjában a fiatalember alakja áll. „Mindenütt ugyanegy fájdalom ez: ifjúnak lenni” — mondja Az ellankadt ifjúsághoz című verse, majd a vágyako-

zás motívumait énekli ki („Boldogok, kik a tengeren bolyongnak, s örök a sóvárgásuk...”, Új árnyak). Költői magatartásának az alapjává válik végül is a vágyakozásmotívum a magát realizálni nem tudó ifjúság látványának az ihletében. Az Ithaka-élményt azonban nem a vágyakozás, hanem a „törvényenkívüliség” jellemzi — egy-egy versében egészen szélsőséges módon is. A destrukció kiált az ilyen versekből, a lírai hős mind a kor patriotizmusának történelmi mitológiáját, amely a háborús időkben gazdagabb hangszereléssel és nyomatékosabban volt jelen, mind pedig az ifjúságtól elvárt emberi értékek sorát, a korszak erkölcsi normáinak legtöbbjét megkérdőjelezve tagadja. A Mi elégünk (Naša elegija) című költeményében Ady „krónikás” versének komor monotoniját asszociáló sorokkal hirdeti destruktív hazafiságának „nem”-jeit:

Mi ebben többé nem hiszünk,
és mi semmit sem tisztelünk,
mit sem várunk, mit sem adunk,
mi soha semmit sem siratunk...

A Tűzijáték (Vatromet) című költeményében pedig a negatív előjelű „van”-ok sorakoznak, hogy ez a lírai hős megmutassa magát:

A testünkben nagy lázadás.
A testünkben nagy csömör,
utálat, hűtlenség, gonoszság.

Nem kiégett világ vagy „puszta ország” képei sorakoznak tehát a versekben, hanem egy fogalmi világa, amelyben a konkrét tükröződik, jellegzetesen „crnjanskiás” gondolatutak kereszteződési pontjában.

A „crnjanskiast” azonban nem önmagában ez a destruktív filozófia adja. A háború ugyanis a költő szerint nem az embert ragadta örvényeibe e képzet-körben, hanem mindenekfelett az ember biológiai elrendeltségébe taposott. Crnjanski lírai hősének nagy megrendülése lényegében a „hímnem” veszélyeztettségének, megalázottságának a tudatából eredt, s ebből vezetnek azután szálak a versek világgképének legtávolabbi pontjai felé is. S nem a szerelem motívumaira kell elsősorban gondolnunk, amikor a férfiség képzetébe szintetizálódott világképre utalunk: „hazafiságot” tagadó, a szerb történelmi mitológiával perlekedő versei mélyén is erre bukkanunk, hiszen ezekben is a biológiai mivoltában megalázott, kockáztatott férfi tagad, már-már a kultusz rangjára emelve a férfiség jelentéstartalmait. „Istenünk a Vér” — mondja tehát Hímnusz című költeményében, s „rettenetes büszkeségének” nevezi, a jelkép biológiai vonatkozásait hangsúlyozza a háborúban kiömlött vére utaló módon. Mint ahogy a halál-képzetet is a férfiség koordináta-rendszerében tudja elsősorban meghatározni, ismét csak a háború-élmény befolyása alatt. Sorsszerűnek tartja a férfi halállal való barátkozását. Éppen ezért nemcsak azt hirdeti, hogy „mi a halálra szavazunk” (Pohárköszöntő — Zdravica), a fatalizmus motívumát pendítve meg, hanem a „halál-jegyese” büszkeségét is:

Én a halált csodálom.
Úgy érzem, Ő, csak Ő
a férfi tiszta, büszke sorsa...

(Az én Ravanicám)

Szinte a létezés esszenciájává válik a Crnjanski-versekben ez a „férfiség”, s szinte minden földiségtől is megtisztul. Ebből a nézőpontból válik világossá ennek kapcsolata a legtöbb Crnjanski-motívummal, kezdve a hazafiség destruktív jellegű bálványrombolásától a szerelem motívumán keresztül, melyben a szerelem meztelenség és a szeretett nő sajnálatra méltó, a nép-értelmezéséig.

S ezek össze is fonódnak egy-egy vers körében. „A haza részeg utca s az apaság szennyes indulat” — kiáltja az Örök szolga (Večna sluga) című versében, s ez hullámszik tovább a Mi elégiánk (Naša elegija) soraiiban, amelyben visszautasítja a győzelmi mámort, a lelkesedést és a nemzeti múlt fényesnek tartott képzetait; s ez ösztönzi, hogy a Princip emlékére (Spomen Principu) című versében leírja:

Ehes és véres az én népem.
S a dicső múlt hazugság...

5.

A férfiség sors-élményében összegeződik tehát Crnjanski lírai hőségnek vallomása az *Ithaka lírája* három ciklusában (Szent Vid-napi dalok; Új árnyak; Az utca versei), s lesz immár nemcsak a költőnek, hanem a regényírónak is „örök témája”. S „görögségének” meghatározója is az *Ithaka*-versek után írott nagyhatású költemények (Szumátra, Stražilovo) tanulságai szerint. Hideg ez a férfiség, mint ahogy hideg szerelem az Elektráé is, mely nincs valójában kiszolgáltatva a másik nemnek. Nem érzékelhető-e ez a Szumátra tiszta ragyogásában („Simogatjuk a messzi hegyeket s a jeges csúcsokat, gyöngéd kézzel.”), s nem egy szűz görög isten bolyong-e a Stražilovón:

Kószálok, karcsún még, ezüst tegezzel,
hízogó szavam cseresznyefákat csábit.
de hegyeken túl sejtem már a szülőföld
jegénye-komoly, szívfacsaró csodáit.
a halálig...

Mert még az *Ithaka lírája* enyhe parnasszizmusa is erre az itt még szeccsiós hellénizmusra emlékeztet, melyet az Ady-versek dallamai oldanak, hogy végül megszólaljon bel cantója a Stražilovóban. És hogy el is hallgasson. Tünetértékű, ahogy a költő mondanivalói vagy „kiürülnek”, vagy prózai alakba öltöznek, nyilvánvalóvá téve, hogy a „férfiség” mítosszá képzett, világkép-igénnyel megélt mozzanata csak egy vékony kötet vers, s két nagyon nagy költemény kihordására volt elegendő.